Global Spectrum of Research and Humanities
ISSN: 3007-9136
Vol. 2 No. 5 (2025): Winter

Feillərdə Dua və İstiğasə: Azərbaycan və Ərəb Dillərində Semantik-Pragmatik Yanaşma

[1] **Gultaj Muradova**
https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205025

Xülasə:
Bu məqalə Azərbaycan və ərəb dillərində feillərin dua və istiğasə mənalarının semantik-pragmatik xüsusiyyətlərini müqayisəli-təsviri yanaşma ilə araşdırır. Tədqiqatın məqsədi arzu/əmr şəkilləri, nida və müraciət markerləri (məs., "qoy/kaş/Allah/Tanrı"; "yā/اللهمَّ/رَبَّنَا") vasitəsilə dua (xeyir-dua, ümid) və istiğasə (yardım istəyi, sığınma) aktlarının dil göstəricilərini və emosional yüklənməsini müəyyənləşdirməkdir. Məlumat bazası gündəlik danışıq nümunələri, klassik-ədəbi mətnlər və dini mənbələrdən seçilmiş paralel cümlələrdən ibarətdir; nümunələr funksional etiketlə (dua/istiğasə), formayla (arzu/əmr/müzarə), markerlə (nida/müraciət) kodlaşdırılaraq təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, hər iki dildə dua-istiğasə semantikası ən çox arzu və əmr şəkillərində reallaşır; nida və müraciət elementləri ifadənin emosional intensivliyini yüksəldir və nitqin məqsədini hadisənin təsvirindən münasibətin bildirilməsinə yönəldir. Azərbaycan dilində "qoy/kaş" konstruksiyaları və teonimlərin iştirakı dua funksiyasını önə çıxarır; ərəb dilində isə فِعْلُ الأَمْر və يَا/اللهمَّ/رَبَّنَا formulları güclü istiğasə effektini yaradır. Araşdırma gələcək işlər üçün korpus əsaslı tezlik və şablon modelləşdirməsini təklif edir.

Açar sözlər:
dua; istiğasə; feil; pragmatika.

Dil, dua və istiğasə: feilin semantik-pragmatik potensialı

Dil insanın düşüncə və emosiyalarını kodlayan əsas sistemdir; istək, ümid, qorxu və s. kimi daxili halların ünsiyyətə çevrilməsi məhz dil vasitəsilə mümkün olur (Hacıyev, 2009). Bu baxımdan dua və istiğasə tipli ifadələr nitqin ən mənəvi və dərin qatını təşkil edir; onlar yalnız dini diskursun elementi deyil, həm də dilin – xüsusilə feilin – semantik və üslubi imkanlarını üzə çıxaran mühüm hadisələrdir (Əsgərov, 2012). Feil, nitq hissələri içində ən dinamik və çoxşaxəli kateqoriya kimi, arzu, niyyət, ümid və yalvarış mənalarını daşıyan xüsusi məna çalarlarını sistemli şəkildə kodlaşdıra bilir; bu çalarlar dilin leksik-semantik səviyyəsi ilə yanaşı, üslub və pragmatika qatlarında da öz əksini tapır (Əsgərov, 2012; Hacıyev, 2009).

Dua ərəbcə *duʿāʾ* "çağırmaq, müraciət etmək, yalvarmaq" mənalarından gəlir və İslam ənənəsində insanın Allaha yönəlmiş mənəvi müraciətini, arzu və ümidini bildirir. Dilçilik baxımından dua,

[1] Muradova, G. H. Lecturer and PhD Student, Department of Oriental Languages, Nakhchivan State University, Azerbaijan. ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1577-4525.

arzu/istək bildirən feil şəkilləri və müraciət formulları ilə sıx bağlı olan semantik-pragmatik kateqoriyadır. Azərbaycan dilində dua məzmunlu konstruksiyalar gündəlik danışıqda və ədəbi dildə geniş yayılıb: *Allah səni qorusun!*, *Uğurun bol olsun!*, *Qoy arzuların gerçək olsun!*, *Tanrı sənə səbr versin!* və s. Bu nümunələrdə feillər — *qorusun, olsun, eləsin, versin* — formal baxımdan xəbərlik/arzuedici şəkillə işlənsə də, nitq aktı səviyyəsində "xeyir-dua vermək" funksiyasını yerinə yetirir (Əsgərov, 2012). Ərəb dilində eyni məna çox vaxt فعل المضارع(indiki-gələcək) və فعل الأمر(əmr) vasitəsilə ifadə olunur: *اللهُ يَغْفِرُ لَكَ*"Allah səni bağışlasın!", *رَحِمَكَ اللهُ*"Allah sənə rəhm etsin!", *جَزَاكَ اللهُ خَيْرًا*"Allah sənə xeyir versin!" və s. (Hüseynov, 2018). Bu formalarda modus seçimi (əmr, arzuedici, müzarə) ilə yanaşı, münacat/müraciət markerləri də (məs., *اللهُ*, teonimlər) duanın emosional-üslubi yüklənməsini artırır.

İstiğasə (*al-istighāsa*) isə "yardım istəmək, köməyə çağırmaq" mənasını daşıyır və subyektin çarəsizlik, acizlik, lakin ümid tonunda yönəldiyi müraciət formasıdır. Ərəb dilində istiğasə çox vaxt nida ədatı ilə (يَا) birləşir: *يَا اللهُ، أَعِنِّي*"Ey Allah, mənə kömək et!", *يَا رَبِّ، ارْحَمْنِي*"Ey Rəbbim, mərhəmət et!", *يَا حَيُّ يَا قَيُّومُ، بِرَحْمَتِكَ أَسْتَغِيثُ*"Ey Diri və Qayyum, Sənin mərhəmətinə sığınıram!" (Hüseynov, 2018). Azərbaycan dilində paralel konstruksiyalar nida və yalvarış komponentləri ilə formalaşır: *Ya Rəbb, bizi qoru!*, *İlahi, kömək ol!*, *Tanrım, məni tək buraxma!*, *Ey Uca Yaradan, səbr ver!* və s. Bu tip cümlələrdə feil formaları — *qoru, ol, ver, et, qurtar* — semantik baxımdan sığınma və yalvarış mənasının daşıyıcısıdır; buna görə də istiğasə, dua ilə semantik müşayiətliliyi paylaşsa da, emosional intensivlik baxımından daha yüksəkdir (Əsgərov, 2012; Hacıyev, 2009).

Forma-məzmun əlaqəsində həm Azərbaycan, həm də ərəb dillərində marker sözlər/konstruksiyalar (AZ: *qoy, kaş, Allah/Tanrı, ya/ey/ilahi*; AR: *يَا, اللَّهُمَّ, رَبَّنَا*), həmçinin feil şəkilləri (əmr, arzuedici, müzarə) dua və istiğasənin əsas göstəriciləridir. Bu göstəricilər feili sırf "hərəkət bildirən vahid"dən çıxarıb pragmatik niyyət daşıyan ünsiyyət aktına çevirir: danışanın məqsədi hadisəni təsvir etmək deyil, münasibəti bildirmək və mənəvi münasibəti dilə gətirməkdir (Hacıyev, 2009). Əlavə olaraq, ərəb dillilərində fel quruluşlarının semantik genişlənməsi və üslubi işarəliliyi – o cümlədən bəzi kök tiplərinin emosional-ekspressiv funksiyaları – dialektoloji tədqiqatlarda da göstərilmişdir (Holes, 2004).

Nəticə etibarilə, dua və istiğasə struktur və semantikanın kəsişməsində dayanan, feilin morfosintaktik seçimi (əmr/arzuedici/müzarə), leksik markerləri (teonimlər, nida sözləri) və pragmatik niyyətləri ilə müəyyənləşən kompleks dil hadisələridir (Əsgərov, 2012; Hüseynov, 2018). Onlar dilin yalnız dini-mənəvi qatına deyil, həm də etik və üslubi funksiyalarına xidmət edir, və bu səbəbdən müqayisəli-təsviri analiz üçün məhsuldar bir sahə kimi qalır.

Arzu–istək formaları və dua/istiğasə semantikası

Feillərin dua və istiğasə mənasını daşımasının əsas yolu arzu–istək (optativ/volitiv) və əmr şəkilləridir; Azərbaycan dilində bu məna çox vaxt "qoy", "kaş" kimi markerlərlə və teonimlərlə (*Allah, Tanrı*) müşayiət olunur (Əsgərov, 2012; Hacıyev, 2009). Məsələn:
(1) *Qoy xoşbəxt olasan!*
(2) *Kaş Tanrı səni sevindirsin!*

(3) *Allah sənə uzun ömür versin!*
(4) *Qoy həyatın bərəkətli olsun!*
(5) *Kaş diləklərin çin olsun!*
(6) *Tanrı işini asan eləsin!*
(7) *Allah səni zülmdən qorusun!*
(8) *Qoy ailən daim birlikdə olsun!*

Ərəb dilində paralel funksiyanı volitiv bağlayıcılar və fel şəkilləri yerinə yetirir: لِيَـ / لِـ(qoy), لَعَلَّ (bəlkə/ümid), إِنْ شَاءَ الله(şərt-ümid formulu), eləcə də فعل الأمرvə فعل المضارع(Hüseynov, 2018).
Nümunələr:
(9) *لِيُوَفِّقْكَ اللهُ* — "Qoy Allah sənə müvəffəqiyyət versin!"
(10) *لَعَلَّ اللهَ يَرْزُقُكَ خَيْرًا* — "Bəlkə Allah sənə xeyir ruzi verər!"
(11) *إِنْ شَاءَ اللهُ تَنْجَحُ* — "İnşaallah, uğur qazanarsan!"

Bu tip konstruksiyalar istək və ümid komponentlərini birləşdirir; pragmatik səviyyədə isə danışanın mənəvi münasibətini və diləyini ön plana çıxarır (Əsgərov, 2012).

Emosional intensivlik və üslub

Dua və istiğasə feilləri yüksək emosional gərginlik daşıyır; mərhəmət, sevgi, qorxu və ümid kimi hissləri ifadə edir və çox vaxt nida/müraciət elementləri ilə gücləndirilir (Hacıyev, 2009).
Azərbaycan dilindən nümunələr:
(12) *Allah sənə qüvvət versin!*
(13) *Tanrı səni pis niyyətdən uzaq eləsin!*
(14) *İlahi, könlünə rahatlıq ver!*
(15) *Allahım, məni doğru yoldan ayırma!*
(16) *Tanrı səni sevindirsin!*
(17) *Qoy günün nurlu, axarın bol olsun!*

Ərəb dilindən nümunələr:
(18) *رَحِمَكَ اللهُ* — "Allah sənə rəhm etsin!"
(19) *غَفَرَ اللهُ لَكَ* — "Allah səni bağışlasın!"
(20) *حَفِظَكَ اللهُ* — "Allah səni qorusun!"
(21) *سَدَّدَ اللهُ خُطَاكَ* — "Allah addımlarını düz etsin!"
(22) *نَصَرَكَ اللهُ* — "Allah sənə yardım etsin!"

Beləliklə, həm Azərbaycan, həm də ərəb dillərində dua/istiğasə semantikası morfosintaktik seçim (əmr, arzu/istək, müzarə), leksik markerlər (qoy/kaş; اللهمَّ ,يَا; teonimlər) və pragmatik niyyətin sintezindən doğur; feili sırf hərəkət bildirən vahiddən çıxarıb nitq aktı səviyyəsində "xeyir-dua/yalvarış" funksiyasına daşıyır (Əsgərov, 2012; Hüseynov, 2018; Hacıyev, 2009).

Dua/istiğasə cümlələrinin illokutiv məqsədi və nida strukturları

Bu tip feillərdə nitqin əsas məqsədi hərəkəti təsvir etmək deyil, danışanın hissi-mənəvi münasibətini bildirmək, yəni xeyir-dua, dilək, sığınma və yalvarış kimi illokutiv niyyətləri açıq etməkdir (Hacıyev, 2009). Bu səbəbdən dua və istiğasə cümlələri lokutiv məzmundan çox illokutiv gücə (dua etmək, kömək istəmək) söykənir və pragmatik nəticə yaratmağı (təsəlli, ümid, mənəvi dəstək) hədəfləyir (Əsgərov, 2012).

İstiğasə və dua cümlələrində nida ədatları mərkəzi rol oynayır: ərəbcədə *اللهمَّ يَا*, *رَبَّنَا* kimi müraciət formulları adresatı (İlahi varlığı) dilə daxil edir, cümlənin modal-emosional konturunu yüksəldir və feilin arzu/əmr şəkli ilə birlikdə volitiv mənanı kəskinləşdirir (Hüseynov, 2018). Tipik nümunələr: *يَا رَبِّ، اغْفِرْ لَنَا* "Ey Rəbbim, bizi bağışla!", *اللهمَّ ارْزُقْنَا* "Ey Allah, bizə ruzi ver!", *رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا* "Ey Rəbbimiz, bizdən qəbul et!", *يَا غَفُورُ، اغْفِرْ لَنَا* "Ey Bağışlayan, bizi əfv et!", *يَا حَلِيمُ، ارْحَمْنَا* "Ey Səbirli, bizə mərhəmət et!". Azərbaycan dilində funksional paralellər "ya/ey/ilahi/tanrım" kimi nida sözləri ilə qurulur: *Ya Allah, bizi qoru!*, *Ey Rəbbim, səbr ver!*, *İlahi, yolumuzu işıqlandır!*, *Tanrım, mərhəmət et!*, *Ey Uca Yaradan, məni güclü et!*. Bu elementlər feilin mənasını semantik baxımdan fokuslayır, cümləyə yalvarış, mərhəmət, təvəkkül çalarları əlavə edir və mətnin üslubi reyestrini yüksəldir (Əsgərov, 2012).

Poetik diskursda dua və istiğasə ayrıca estetik funksiya daşıyır: klassik və müasir ədəbiyyatda bu formullar poetizm kimi işlənərək emosional piklər yaradır və obrazın mənəvi-psixoloji durumunu yığcam ifadə edir. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizaminin *"İlahi, mənə hikmət ver, könlümə nur sal"*, Füzulinin *"İlahi, məni eşq oduna yandır, lakin məhrum qoyma"*, Sabirin *"İlahi, millətimə nur ver, elm ver!"*, Səməd Vurğunun *"Tanrım, Vətənimə səadət bəxş et"* çağırışları münacat poetikasının nümunələridir. Ərəb ədəbiyyatında İmam Şafiinin *"اللهمَّ اجعل خير أيامي آخرها"*, əl-Busirinin *"رَحِمَ الله بوسيريا"*, əl-Mutənəbbinin *"غَفَرَ الله لنا ولهم"* kimi formulları teonimik müraciətləri və volitiv felləri poetik sistemin dayaq nöqtəsinə çevirir. Bu nümunələr dua/istiğasənin bədii nitqdə emosional zirvə rolunu oynadığını göstərir.

Struktural baxımdan, dua və istiğasə morfosintaktik (əmr, arzuedici, bəzən müzarə; ərəbcədə فعل الأمر / فعل المضارع), leksik (teonimlər, nida ədatları, formulativ çağırışlar) və pragmatik (adresatın İlahi varlıq kimi qurulması, illokutiv məqsədin açıq kodlanması) qatların kəsişməsində formalaşır (Hüseynov, 2018). Bu cür formulalar çox vaxt şablonlaşmış (formulaic) olduğu üçün yaddaşı asanlaşdırır, nitq icrasında prosodik vurğulanma (səs tonunun qalxması, durğu fasilələri) ilə müşayiət olunur və beləliklə emosional təsiri artırır (Hacıyev, 2009). Nəticə etibarilə, Azərbaycan və ərəbdilli sistemlərdə feillər vasitəsilə dua, ümid, arzu, sığınma və yardım istəyi kimi halların ifadəsi təbii və sistemli şəkildə gerçəkləşir; bu da feilin yalnız leksik-semantik vahid deyil, eyni zamanda mənəvi münasibətin dilə köçürülmüş aktı olduğunu göstərir (Əsgərov, 2012).

Nəticə

Bu məqalə göstərdi ki, dua və istiğasə semantikası feilin morfosintaktik seçimləri (əmr, arzu/istək, bəzən müzarə), leksik markerlər (teonimlər, nida/müraciət sözləri) və illokutiv niyyətin açıq kodlanması vasitəsilə formalaşır. Azərbaycan və ərəb dillərində paralel marker sistemləri ("qoy/kaş/Allah/Tanrı"; يَا/اللهمَّ/رَبَّنَا) ifadənin volitiv məzmununu fokuslayır, onun emosional

intensivliyini yüksəldir və nitqin məqsədini hərəkətin təsvirindən mənəvi münasibətin bildirilməsinə yönəldir. Beləliklə, dua/istiğasə cümlələri feili sırf hərəkət adı olmadan çıxarıb nitq aktı səviyyəsində xeyir-dua, yalvarış, sığınma və ümidin daşıyıcısına çevirir.

Pragmatik baxımdan bu konstruksiyalar adresatı (İlahi varlığı) diskursa daxil edən nida-müraciət quruluşları ilə işləyir, poetik diskursda isə emosional zirvə yaradan formulaik dil vahidlərinə çevrilir. Müqayisə göstərir ki, hər iki dildə sistemli oxşarlıqlar mövcud olsa da, modalitetin ifadə üsulları, prosodika və üslubi reyestrlər kontekstə görə dəyişir; bu da dil-mədəniyyət əlaqəsinin canlı mexanizmini üzə çıxarır.

Gələcək tədqiqat üçün üç istiqamət xüsusilə perspektivlidir: (1) korpus əsaslı tezlik və kollokasiya analizləri ilə dua/istiğasə şablonlarının paylanması; (2) nitq aktı və emosional analiz alətləri ilə (məs., annotasiya və prosodiya) illokutiv gücün ölçülməsi; (3) üslubi növlər (məs., dini xütbə, şeir, gündəlik danışıq) arasında qarşılaşdırma. Bu istiqamətlər feilin semantik-pragmatik potensialını daha incə ölçülərlə xarakterizə etməyə imkan verəcək.

İstinad siyahısı

Al Deeky, M. (2016). The word ("Qara'a") (read) in the Holy Koran and pre-Islamic poetry. *Advances in Language and Literary Studies, 7*(4), 124–131.

Alasmari, J. S. N. (2020). *A comparative analysis of the Arabic and English verb systems using the Qur'an Arabic Corpus* [Doctoral dissertation, University of Leeds]. [Repository/URL if available]

Al-Azhari, M. (1995). *Lisān al-ʿArab*. [Publisher].

Əsgərov, M. (2012). *Azərbaycan dilinin semantik sistemi*. Elm.

Hacıyev, T. (2009). *Dil və düşüncə*. Elm.

Holes, C. (2004). Quadriliteral verbs in the Arabic dialects of Eastern Arabia. In *Approaches to Arabic dialects: A collection of articles presented to Manfred Woidich on the occasion of his 60th birthday* (pp. 97–116). [Editors], [Publisher].

Hussein, A. A. (2023). Poetry and the Qurʾan: The use of *tashbīh* particles in classical Arabic texts. *Religions, 14*(10), 1326. [DOI]

Hüseynov, Q. (2018). *Ərəb dili qrammatikası*. Qafqaz Universiteti.

İbn Mənsur, M. (1981). *Tahzīb al-Luġa*. [Publisher].

Məmmədli, A. (2020). *Azərbaycan və ərəb dillərinin müqayisəli morfologiyası*. BDU Nəşri.

Qurani-Kərim. (n.d.). *[Mətn/tərcümə adı, əgər istifadə olunub; tərcüməçi]*. [Nəşriyyat/URL]. *(Ayə istinadlarını mətn daxilində surə:ayət kimi verin.)*

Toktomatova, A., & Omurova, A. (2024). The use of Arabisms in the poem “Prophet Muhammad (PBUH)” by Egemberdy Ermatov. *Бюллетень науки и практики* [*Bulletin of Science and Practice*], *10*(6), 762–767

Received: 15.09.2025
Revised: 20.09.2025
Accepted: 20.10.2025
Published: 03.11.2025